

تعامل هنر و معماری اجتماعی در گرمابه های عصر صفوی

مطالعه موردی : حمام علیقلی آقا (اصفهان - ایران)

^۱سهیلا انتشاری *

مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد تیران - اصفهان

کارشناسی ارشد گرافیک - گرایش پژوهش هنر ، دانشگاه پیام نور تهران شرق

E-mail: Enteshari.dsn@gmail.com Cell : +989132304929

^۲هادی دانش

کارشناسی ارشد مهندسی زلزله ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر - آذربایجان شرقی

E-mail: Danesh.ce@gmail.com

E-mail: Enteshari.dsn@gmail.com

Cell : +989132304929

* نویسنده مسوول : سهیلا انتشاری

چکیده :

دوره ی صفویه را می توان درخشان ترین دوره تاریخ معماری ایران دانست . ایجاد حکومت مرکزی مقتدر و امنیت ناشی از آن ، پیشرفت در فناوری ساختمان ، توسعه شهر ها و هنر دوستی پادشاهان صفوی ، از جمله عوامل شکوفایی معماری این دوران به شمار می آیند . معماری عصر صفویه یکی از نقاط عطف تاریخ معماری و شهرسازی ایران محسوب می شود . شکل گیری مکتب نوینی از معماری بر پایه سنن معماری گذشته، وحدت بیان، تنوع، وسعت، جامع نگری، زیبایی و کارآیی در ابنیه عمومی اصلی ترین ویژگی های معماری این دوره است. این مقاله حمام علیقلی آقا را به عنوان یکی از آثار معماری عصر صفویان در قرن دوازدهم هجری قمری ، که محصول رشد اندیشه گسترش محیط اجتماعی در میان خادمان شاهان صفوی است، بررسی و مطالعه کرده است . در این پژوهش از روش تاریخی - تحلیلی استفاده شده و گردآوری داده ها به صورت اسنادی و میدانی بوده است . رویکرد مطالعاتی به کار گرفته شده در این پژوهش ، معماری اجتماعی می باشد.

واژه های کلیدی : هنر ، معماری اجتماعی ، عصر صفویه ، حمام علیقلی آقا ، اصفهان - ایران

عصر صفویه یکی از مهمترین ادوار تاریخ ایران است. مطالعه و بررسی اجمالی سلسله های حکومتی ایران و مقایسه دستاوردهای آنها در حوزه های مختلف سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی بیانگر آن است که دوره صفوی در ابعاد کمی و کیفی از ادوار تاثیرگذار ایران است. از نظر کمیت، سلسله صفویه مدت دوپست و پنجاه سال بر ایران حکومت کردند، که این مدت در بین سلسله های حکومتی ایران بعد از اسلام، طولانی ترین مدت است. از حیث کیفیت نیز، سلسله صفویه تنها سلسله ای بود که بر همه سرزمین های کشور تسلط یافت. بر خلاف سلسله های قبلی بعد از حمله اعراب، مانند سامانیان و غزنویان و سلجوقیان که هر یک بر قسمتی از خاک پهناور ایران حکومت کرده اند، صفویان توانستند پس از قرن ها پریشانی و گسیختگی شیرازه مملکت و ناهماهنگی قومی در نتیجه تاخت و تازهای اعراب، ترکان و مغولان، استمرار و آرامش و یکپارچگی مردم کشور را که از اقوام و قبایل مختلف تشکیل می شد، برقرار سازند. (دانش پژوه، ۱۳۸۵) از نظری اجمالی به اقدامات و دستاوردهای پادشاهان صفویه و مقایسه آنها با یکدیگر، می توان اذعان داشت که دوران شاه عباس، نقطه عطفی در تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران بوده است. شاه عباس بزرگترین پادشاه قدرتمند خاندان صفوی است. مردی که به کانون اندیشه ورزی محققان درباره عظمت و اقتدار سیاسی سلسله تاریخی و بزرگ تبدیل شد. اقدامات مدبرانه شاه عباس باعث شد تا محققان او را با پسوند کبیر بشناسند و سلسله صفوی را نیز یک امپراتوری تمام عیار بخوانند. (سیوری، ۱۳۷۸)

یکی از مهمترین اقدامات شاه عباس در سال های ابتدایی پادشاهی، انتقال پایتخت سلسله صفویه از قزوین به اصفهان در سال ۱۰۰۶ هجری قمری، مطابق با سال ۱۵۹۰ میلادی بود. (یزدی، ۱۳۸۳) صرفنظر از سایر پیشرفت های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی انتقال مرکز حکومت به اصفهان، مقطع مهمی در رشد و گسترش هنر و معماری به مرکزیت پایتخت صفوی شکل گرفت. در واقع همزمان با شروع سلطنت شاه عباس دوره توجه جدی به هنر ها آغاز می شود. جدای از اهمیتی که پادشاهان صفوی در شکل دادن به محیط فرهنگی شان از طریق معماری داشتند، غلامان و خادمان وفادار حکومتی نیز کوشیده اند بر پدید آمدن آثار معماری در این دوره تأثیرگذار باشند. مجموعه علیقلی آقا یکی از آثار معماری اصفهان است که توسط یکی از غلامان صفوی به همین نام بنا نهاده شده است. این مجموعه سه گانه توسط علیقلی آقا، برادر خسروآقا و از خواجه سرایان صفوی در زمان شاه سلیمان و شاه سلطان حسین به سال ۱۱۲۵ هجری قمری، بنا شده است (طیسی، ۱۳۸۱) این مجموعه که از نظر سبک متعلق به معماری مکتب اصفهان، دوره پایان عصر صفویه است، شامل بازار، حمام و مسجدی به همین نام است که در کنار هم ضمن نمایش همبستگی از انواع هنرهای مذهبی و کاربردی اصفهان عصر صفوی، یادآور پیوندهای چند بعدی در قالب کالبد معماری آن دوره است.

هدف از ارائه این تحقیق، بررسی تاثیرات سلسله صفویه بر تعامل هنر و معماری شهر اصفهان می باشد، لذا به این منظور ابتدا با نگاهی گذرا سلسله صفویه و نقش آن در هنر و معماری شهر اصفهان بیان شده و سپس جایگاه فرهنگ، هنر و معماری گرمابه در این دوره تعریف گردیده است. در ادامه با جمع آوری اطلاعات میدانی و بر طبق اسناد و مدارک تاریخی موجود، حمام علیقلی آقا، از مجموعه سه گانه علیقلی آقا، بعنوان نمودی از معماری اجتماعی در عصر صفویه، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. در پایان نیز نتیجه گیری تحقیق ارائه گردیده است.

۱) سلسله صفویه

۱-۱ خاندان صفویه

یکی از مهمترین جنبه های خاندان صفویه که زمینه ساز قدرت گرفتن آنها در دوران پس از اسلام ایران شد ، رسیدن اصل و نسب و تبار آنها به صوفیان و درویشان می باشد . این جنبه تمایز پادشاهی صفویه ، سبب مقایسه آنها با پادشاهی پیش از اسلام ساسانیان می شود ، که پایه گذاران آن از موبدان زرتشتی بودند و دین زرتشتی را به عنوان دین رسمی کشور اعلام کردند . سلسله صفویه به صوفی بزرگی که از اقطاب مشهور درویشان است (شیخ صفی الدین اردبیلی) ، منسوب است و قدرت معنوی صوفی ، در قدرت ظاهری حکومت جلوه گر می شود . (دانش پژوه ، ۱۳۸۵) شاهان دودمان صفویه در زمانی که به پادشاهی رسیدند ، به زبان ترکی آذربایجانی صحبت می کردند و اینکه از تبار پیامبر اسلام (امام موسی کاظم) هستند . (سفرنامه ونیزیان در ایران ، ۱۳۴۹)

۱-۲ زمینه های پایه گذاری سلسله صفویان

شیعیان در ایران همیشه در اقلیت و فشار مذهبی و سیاسی بودند ، تا اینکه پس از یورش مغولان و فروپاشی پادشاهی پرنفوذ عباسی ، جانی تازه گرفتند . پس از یورش مغولان ، چند فرمان روایی شیعه مذهب ، مانند سرداران و قره قویونلوها در ایران بر سر کار آمدند و نفوذ تشیع در ایران بیشتر شد . از سوی دیگر بیشتر اهل سنت ایران بر آیین شافعی و دوست دار اهل بیت بودند . (غفاری فرد ، ۱۳۸۱) ساخت و نیرو گرفتن دودمان صفوی ، نتیجه حدود دو سده تبلیغات عقیدتی صوفیان صفوی بود . اگر به این نکته توجه شود که شاه اسماعیل در زمان تاج گذاری در تبریز ، تنها ۱۴ سال داشت ، ارزش این پیشینه عقیدتی و فرهنگی بیشتر نمایان می گردد . با از میان رفتن دستگاه خلافت رسمی ، در کنار عواملی چون نابسامانی ناشی از حمله مغولان و گرایش به درون گرایی مردم و آسان گیری دینی مغولان ، موجب رونق فراوان گروه های گوناگون از جمله شاخه های گوناگون تصوف شد . این گرایش صوفیان بعد ها زمینه ساز شکل گیری قدرت سیاسی ، بر پایه این زمحور فکری و عقیدتی شد .

۱-۳ دستاوردهای سلسله صفویان

از دید تاریخ ایران کنونی ، دولت صفوی دارای دو ارزش اساسی و حیاتی است ؛ نخست ، ساخت ملتی یگانه با مسئولیتی یگانه در برابر مهاجمان و دشمنان و نیز در برابر شورشیان بر فرمانروایی مرکزی ، دوم ، ساخت ملتی دارای آیینی ویژه که بدان شناخته شده و برای نگاهبانی از همان آیین ، دشواری های بزرگ را در برابر یورش های دو دولت نیرومند شرقی و غربی تحمل نموده است . در این مورد ، آیین رسمی شیعه دوازده امامی ، همان کاری را انجام داد که اکنون جهان بینی های سیاسی در ساخت فرمانروایی ها می کنند . به هر روی با روی کار آمدن دولت صفوی ، از هم گسیختگی پیوند های ملی ایرانیان ، به دست فراموشی سپرده شد و بار دیگر به گفته براون^۱ از ملت ایران « ملتی قائم بالذات ، متحد ، توانا و واجب الاحترام ساخت و ثغور آن را در ایام سلطنت شاه عباس یکم به حدود امپراطوری ساسانیان رسانید .

۱-۴ دوران حکومت شاه عباس

شاه عباس توانست با حمایت قزلباشان از طریق کودتا علیه پدرش ، بر تخت نشیند . او بزرگترین پادشاه سلسله صفوی است . مردی که به کانون اندیشه ورزی محققانه درباره عظمت و اقتدار سلسله تاریخی و بزرگ تبدیل شد . اقدامات مدبرانه شاه عباس در بسیاری حوزه ها شایان توجه و چشمگیر است و کارهای مدبرانه وی زمینه ساز دوران اوج سلسله صفوی شد . عباس میرزا بعد از رسیدن به سلطنت ، پایتخت خود را از قزوین به اصفهان منتقل کرد . بعد از این انتقال ، طرح شهر ماندگار

^۱ . Brown

اصفهان ریخته شد و این شهر با یادگاری های معماری و شکوفایی هنری دوره شاه عباس ، که بر دیواره های خود ساخته شد، توانست ماندگاری فرهنگی و تاریخی یابد. از دیگر فعالیت های درخشان شاه عباس ، تلاش و موفقیت او در زمینه تجارت داخلی و خارجی است ، که موجب کدکفایی در تولیدات منحصر بفرد داخلی و همچنین بدلیل انعطاف مذهبی وی ، بعنوان یک ابزار کارآمد ، موجب برقراری ارتباط شکوفا با غرب شد .

۱- ۵ دلایل انتقال پایتخت صفویه به اصفهان

انتقال پایتخت در سلسله های گذشته ایران ، در واقع به معنی جا به جایی قدرت مرکزی ایران بوده است. بدین لحاظ ، اثرات و پیامدهای کوتاه و بلند مدت همه جانبه ای بر منطقه اصفهان ، به ویژه کانون آن ، شهر اصفهان داشته است. آثار و پیامدهای حضور مرکز حکومت در اصفهان، همه عرصه های حیات شهری ، فرهنگی، اجتماعی، معماری و ... این شهر را دگرگون کرده است. از ابتدای روی کار آمدن این حکومت ، شاهان صفوی همواره تلاش داشته اند که حداکثر منابع و حداقل آسیب پذیری را داشته باشند ، از این رو ، نخست از اردبیل به تبریز آمدند و سپس ، بعد از «نبرد چالدران» و شکست شاه اسماعیل ، با توجه به موقعیت پایتخت که هر لحظه احتمال اشتغال آن به وسیله دولت عثمانی می رفت ، پایتخت را به قزوین انتقال دادند تا اینکه در زمان شاه عباس امنیت به کشور بازگشت و او در سال ۱۰۰۶ هجری قمری پایتخت را به اصفهان منتقل کرد ؛ چرا که اصفهان نه تنها از مرز عثمانی بلکه از هر مرز دیگری دور بود و دیگر این که در مرکز ایران قرار داشت. با توجه به اهتمام شاه به موضوع تجارت که از طریق سنتی ، یعنی از خاک عثمانی به اروپا بود و نیز دسترسی از این منطقه به سایر نقاط ایران؛ یعنی خلیج فارس و نقاط غرب و شرق راحت تر و سهل تر انجام می گرفت، اصفهان مورد توجه قرار گرفت . (یزدی، ۱۳۸۵)

۱- ۶ دستاوردهای انتقال پایتخت صفویه به اصفهان

سیوری معتقد است عظمت و اوج شکوفایی اصفهان از سال ۱۰۰۶ هجری قمری زمانی که شاه عباس ، پایتخت صفویه را از قزوین به آنجا منتقل کرد ، آغاز شد (سیوری ، ۱۳۷۸). بر پایه تصمیم شاه صفوی بستر و زمینه مساعدی برای رشد و گسترش و پیشرفت اصفهان در حوزه های اقتصادی ، فرهنگی ، سیاسی و اجتماعی فراهم شد. نویسنده کتاب نصف جهان می نویسد: «در زمان شاه عباس ، ما شاهد رونق تجارت اصفهان با هند، روم ، چین ، ترکستان و یورپ^۲ هستیم. اگر چه سلاطین ، اعقاب و اخلاف او به این پادشاه اقتدای نمودند ، اما به گرد او نرسیدند». (اصفهانی ، ۱۳۴۰) شاه عباس و شیخ بهایی با ایجاد شبکه های کامل آبیاری و ارتباطی و بنیان نهادن شهر بازرگانی و پر رونق نجف آباد در ۲۵ کیلومتری غرب اصفهان برای تهیه آذوقه شهر، زیربنای زراعی استواری برای پایتخت جدید فراهم آوردند . (سیوری ، ۱۳۷۸) یکی دیگر از دستاوردهای این اقدام شاه عباس، در زمینه راهسازی و تجارت بود. وی بازارها و گردشگاه هایی در دو طرف چهارباغ ساخت و در وسط آن ، جویی که در فواصل معین دارای حوضچه بود، روان کرد. در این جوی ، فواره هایی بودند و به موازات آن ، درختانی قرار داشتند. که در گرمای تابستان سایه های مطلوبی می انداختند و جایگاه مناسبی برای استراحت اعیان اصفهان هنگام شب بود؛ البته شاه عباس برای ترقی تجارت اصفهان ، نه فقط بازارهای موجود را وسیع کرد، بلکه شش هزار نفر ارمنی را از جلفا در شمال ایران کوچ داد و آنها را در جنوب و جنوب غربی پایتخت ساکن کرد. (لکهپارت ، ۱۳۶۸)

۲) معماری و شهرسازی اصفهان در دوران صفویه

۲- ۱ معماری شیوه اصفهانی

دوران صفوی دوران رونق و شکوه معماری و شهر سازی است و نقطه عطفی در این قلمرو محسوب می شود. توسعه جدید شهرسازی و خلق آثار بدیع معماری که به ویژه از دوران شاه طهماسب و در قزوین ، دارالسلطنه صفوی ، آغاز شده بود ، با

2 . Europe

انتخاب اصفهان به پایتختی شاه عباس اول ، ابعادی تازه و بی سابقه یافت . معماری و شهرسازی اصفهان از این دوران الگویی برای نوسازی شهری شد که حاصل آن وحدت ترکیب و شکل شهری در نوآبادهای صفوی و توسعه های شهری جدید بود . (اهری ، ۱۳۸۷) فعالیت وسیع معماری دوره صفویه از زمان شاه عباس آغاز شد . در این دوره نه تنها در اصفهان ، بلکه در شیراز ، مشهد ، اردبیل ، تبریز و دیگر شهرهای ایران بناهای مختلفی احداث شدند . همراه و مشاور شاه عباس در عملی ساختن این طرح های معماری بلند پروازانه اصفهان ، شیخ بهاءالدین محمد عاملی (شیخ بهایی) بود . در عصر صفوی سبک معماری قدیم ایران ، حیات دوباره یافت و در طرح بنا ها ، شکل و مصالح بنا ها جای خود را باز کرد . اغلب بناهای دوره صفوی مانند مساجد ، مدارس و کاروانسرا ها به شکل چهار ایوانی بنا شد . استفاده از کاشی معرق و هفت رنگ برای تزیینات ، رونق فراوان یافت . به طوری که ساختمان های مذهبی این دوره از گنبد ، ایوان ، طاق نما ، سر در ورودی و حتی مناره ها ، با کاشی آراسته شد . خطاطی و خوشنویسی روی کاشی نیز در آرایش بناهای مذهبی عمومیت یافت و بناهای متعددی با خطوط ثلث ، نسخ ، نستعلیق و خطوط دیگر تزیین شدند . شیوه اصفهانی آخرین شیوه معماری ایران است . خاستگاه این شیوه ، شهر اصفهان نبوده ، ولی در آن جا رشد کرده و به تکامل رسیده است . این شیوه در برگیرنده شیوه هایی است که در نوشته های غربی به شیوه صفوی ، افشاری ، قاجاری و زند - قاجار نامیده شده اند . (کیانی ، ۱۳۸۳)

- از جمله ویژگی های کلی معماری شیوه اصفهان می توان به موارد زیر اشاره کرد : (پیرنیا ، ۱۳۸۰)
- ماده شدن طرح ها که در بیشتر ساختمان ها ، فضاها یا مربع و یا مستطیل هستند .
 - در شیوه آذری با به کارگیری یک هندسه قوی ، طرح های پیچیده ای ساخته می شدند ، ولی در شیوه اصفهانی ، هندسه ماده و شکل ها و خط های شکسته بیشتر به کار می رفت .
 - در ته رنگ ساختمان ها پیش آمدگی و پس رفتگی کمتر شد ، ولی از شیوه اصفهانی به بعد ، ساخت گوشه های یخ در ساختمان رایج تر شد .
 - بهره گیری از اندام ها و اندازه های یکسان در ساختمان دنبال شد .
 - سادگی طرح ها در بنا ، آشکاری بیشتری یافت

معماری صفوی دستاوردهای بسیاری به همراه داشت که از آن جمله تکامل فن ساخت گنبد نیز بوده است .

۲-۲ ژرف ساخت ها معماری و شهرسازی مکتب اصفهان

- **تجلی عالم مثال :** برترین تلاش معماری و شهر سازی دوره صفوی تلاش برای ایجاد بهشتی زمینی بوده است ؛ به عبارتی تحقق عالم مثال بر زمین . این مفهوم عمقی که می توان آن را وادی خیال یا یوتوپیا^۳ نامید ، اصلی ترین ژرف ساخت شهر سازی مکتب اصفهان است که همه ژرف ساخت های دیگر سر در آن دارند .
- **تجلی ایدئوتوپیا^۴ :** یکی دیگر از ژرف ساخت هایی که در پس شکل گیری شهر حضور دارد ، شهر به مثابه مکانی برای تجلی قدرت ایدئولوژیک است . شهر مکان حضور مرشد کامل یا نماینده اش است . شهر مکان تجلی قدرت حکومت شیعی - ایرانی است و بستری برای وحدت مردم زیر لوای این حکومت است . بدین ترتیب شهر و آثار معماری وابسته به آن باید مهر و نشان قدرت حاکم را بر خود داشته باشد که به شیوه های مختلفی محقق می گردد .

^۳ . Utopia

^۴ . Ideological Topia

- **تجلی وادی ژئوتوپیا^۵ :** ایجاد فضاهای معماری و شهری براساس تلاش های ذهنی جهت خلق نظم کامل تجربیدی یا هماهنگی با نظم پنهان موجود در طبیعت، بیان تصویری انگاره های وادی ژئوتوپیا است. به عبارتی روابط بین عناصر و اجزاء شهری به ترتیبی که بتوانند از طرفی بیانگر نظم کامل هندسه اقلیدسی باشند و از طرف دیگر هماهنگ با هندسه وضعی یا توپوگرافیک گردند، معانی مربوط به وادی هندسه را می سازند. در اصفهان، بناهای شهری چهره اصلی خود را در دوران می نمایانند. به عبارتی نماهای شهری از درون بنا شناخته می شوند. حیاط درونی بنا جایی است که بنا را می توان از آن دید و شناخت. در این وجه نظمی کامل و تجربیدی بر ترکیب شکلی حاکم است. به عبارتی روابط بین اجزاء بنا به ترتیبی سازمان یافته اند که یک شکل کامل هندسی پدیدار گردد. اما بناهای شهری در وجه بیرونی خود، چهره بر چهره فضای مجاور می گذارند و در ترکیب با بناهای دیگر در دل نظم طبیعت گم می شوند. به عبارتی سمت و سوی کلی استقرار بافت با نظم طبیعی، که خود از نظم خاک و آب نشئت می گیرد، هم سو می گردد. بدین طریق آمیزه ای از نظم طبیعی یا هندسه وضعی و نظم اقلیدسی شکل می گیرد.
- **تجلی وادی زیست محیطی :** با توجه به خصوصیات معماری و شهرسازی مکتب اصفهان، که در عمیق ترین سطح تجلی عالم مثال یا بهشت زمینی است و بهشت به مدد آب و گیاه در متون مذهبی و سایر متون تصویر می شود، بدیهی است که آب و گیاه عناصر جدایی ناپذیر در طرح ابنیه و نوآبادی های صفوی باشند.
- **تجلی وادی کنش ها و دانش های بومی :** روابط بین عناصر و اجزاء شهری به ترتیبی است که بیانگر انگاره های وادی کنش ها و دانش های بومی باشد و مفاهیم خودبسندگی، پرهیز از بیهودگی، و نیارش را بنماید. در مکتب اصفهان فضاهای معماری و شهرسازی به ویژه بناهای شاخص، با مصالح و تکنولوژی ای شکل می گیرد که از امکانات و دانش های محلی و بومی بهره می برد. به عبارتی آجر و خشت مصالح عمده در شکل گیری فضاهای شهری است. استفاده از آجر و خشت سبب می گردد که روش های ساخت معینی معمول گردد که در صورت استفاده از چوب و سنگ متفاوت می بود. از سوی دیگر استفاده از این مصالح و آن تکنولوژی سبب می شود که نه تنها فضای شهری با محیط پیرامون خود هماهنگ گردد، بلکه ترکیب شکلی یکنواختی بر کالبد شهر حاکم شود.
- **تجلی سرزمین ملک :** روابط بین اجزا و عناصر شهری به ترتیبی که بیانگر روابط بین ساکنین شهر و تعامل اجتماعی آنها باشد، انگاره های وادی ملک یا سرزمین واقع را نشان می دهد. در سرزمین ملک، روابط بین عناصر و اجزاء شهری به ترتیبی سازمان یافته است که از طرفی بیانگر این بینش گردد که شهر مکانی برای تجلی حکومت شیعی است و در آن آحاد مختلف مردم با هم مساوی اند و در استفاده از فضای شهری تمایزی وجود ندارد و از طرف دیگر همگی رعیت سلطان هستند که ولی امر آنهاست.
- **تجلی وادی اقتصاد :** فعالیت انسان در پهنه شهر مبتنی بر الگوهایی است که زیست انسانی را در فرهنگی خاص شکل می دهند و منطبق با این فعالیت ها، فضاهای شهری سامان می یابند. نحوه ترکیب اجزا و عناصر شهری ملهم از انگاره های وادی اکونوتوپیا^۶، در واقع تصویر نحوه زیست و فعالیت خاص انسان است در چارچوب فرهنگی مشخص. در این چارچوب عرصه های فعالیت های عمومی و خصوصی، و فضاهای مناسب برای انواع فعالیت های عمومی مثل تجارت، صنعت، تفریح، آموزش و غیره تعریف می شود.

۲-۲ حمام های دوره صفویه

حمام ها از مهم ترین گونه های معماری کاربردی شهری و روستایی هستند ولی در مقایسه با سایر گونه های معماری کمتر مورد توجه و پژوهش قرار گرفته است. در دوره صفوی حمام های متعددی در اصفهان و دیگر شهرها از جمله کرمان و مشهد ساخته شد. در سفرنامه شاردن از حمام های عصر صفوی توصیفی مندرج است که هم اهمیت گرمابه را در ایران توضیح

⁵ . Geo - Topia

⁶ . Econotopia

می دهد و هم ساختمان حمام های عمومی آن دوره را شرح می دهد. بنا به گفته شاردن، استفاده مردم ایران از حمام در آن زمان بیشتر از هر کشور دیگر شرقی بوده است. (شاردن، ۱۳۴۹)

عوامل مؤثر در شکل گیری حمام ها در دوره صفوی، به دو دسته عوامل مادی و معنوی تقسیم می شوند:

- عوامل مادی: شامل ایجاد حکومت مرکزی مقتدر، امنیت ناشی از ثبات حکومت مرکزی، تجربه های جدید و پیشرفت در فناوری ساختمان و توسعه شهرها در اثر رونق اقتصادی.
- عوامل معنوی: شامل تأکید بیشتر بر اهمیت و ضرورت نظافت در اسلام، تأکید بر حرمت آب از منظر شیعه، رعایت مبانی و احکام فقه شیعی، هنردوستی و هنرپروری پادشاهان صفوی.

در اثر عوامل اشاره شده، تغییرات بسیاری در معماری حمام ها به وجود آمد که این تغییرات از دو منظر کالبدی و عملکردی قابل بررسی هستند:

- تغییرات کالبدی (شکلی): شامل فضاها و سازه معماری، مواد و مصالح و تزئینات.
- تغییرات عملکردی: شامل تعدد حمام ها، ایجاد گونه های جدید حمام های شهری، ساخت حمام های دوقلو، تمایز بین فضاها و اجزای پاک و نجس.

از جمله حمام های دوره صفوی می توان به حمام علیقلی آقا اشاره کرد. (افروغ، ۱۳۸۸)

۳ فرهنگ، هنر و معماری گرمابه

۳-۱ تعریف واژه گرمابه

«گرمابه» واژه ای است پارسی و «حمام» واژه ای عربی و هر دو در ذهن و تصور ما پارسی زبانان، محلی برای شستشو و پاکیزگی تن می باشد. گرمابه از دو جزء «گرم» و «آبه» تشکیل شده است. آبه به معنای ساختمان که می شود ساختمان گرم. حمام با ریشه ی «ح م م» بر گرفته از حمیم به معنای آب گرم است. (پیرنیا، ۱۳۹۰) هر دو کلمه نشان مکانی برای زدودن چرکی و ناپاکی از جسم و تن می باشد. اسطوره، اختراع گرمابه را به سلیمان و ملکه ی سبا پیوند می زند. بقراط نیز، اگرچه تاریخ است و اسطوره نیست، از مخترعان گرمابه معرفی شده است، از آن رو که در درمان گرفتگی و پیچیدگی عصب، از گودال آب گرم استفاده می کرده است. در هر رو این اختراع پانصد سال پس از سلیمان نبی روی داده است. ارشمیدس نیز چون بقراط، در خزینه قانون آشنای اجسام شناور را کشف کرده است، گرچه هفتصد سال پس از سلیمان نبی بوده است.

۳-۲ گرمابه از منظر ادیان

۳-۲-۱ گرمابه در دین مهر

با مطالعه ی مختصر در ادیان مختلف، می توان دریافت که گرمابه و طهارت، نقش قابل توجهی در اعتقادات پیروان داشته است. مطابق مدارک موجود، سابقه مراسم شستشو و استحمام در ایران زمین، به پیش از زمان زرتشت می رسد. مهرپرستان در آیین مهری (میتراپی) برای انجام مراسم مذهبی، مدت سه روز و سه شب، در فواصل معین غسل می کردند تا بتوانند

در برنامه های دینی شرکت کنند. اهمیت آب در این آیین به حدی بود که باید عبادتگاه هایشان (مهرابه) در محلی باشد که آبی روان از کنارش بگذرد و یا در کنار چشمه ای باشد تا بتوانند به شستشو، به عنوان یک فریضه مذهبی بپردازند.

۳-۲-۲ گرمابه در دین زرتشت

با ظهور دین زرتشت در ایران باستان، به بحث پاکیزگی، توجه ویژه ای شد. آنان که برای عناصر، مرزی قائل بودند، برای آب نسبت ه دیگر عناصر، بیشتر عنایت داشتند. در کتاب های مربوط به زرتشت و تعالیم او، بخشی را به این مبحث اختصاص داده اند و می نویسند: «ایرانیان باستان به عناصر چهارگانه، احترام بسیار می نهادند. خاک و زمین، تحت سرپرستی سپندارمذ بود. ایزد آذر، مقامی رفیع داشت. چنانکه آیین مزدایی، با خصیصه احترام به آتش در جهان مشهور است. وایو^۷، ایزد هوا بود و ناهید یا آناهیتا، ایزد آب شناخته می شد. ایرانیان آب را بسیار حرمت نهاده و با تعصب می کوشیدند تا از آلودگی آن با طرق گوناگون جلوگیری شود.

۳-۲-۳ گرمابه در دین مسیحیت و رم باستان

در رم باستان، که مرکز مسیحیت به شمار می آمد و مهمترین کلیساها نیز در آن بنا شد، قدرت سیاسی و نظامی و مراکز علمی، تحت سیطره و نفوذ کلیساها بود. در چنین شرایطی از جانب کلیسا، دستور هایی برای رفتار های عمومی و اجتماعی، جهت بهبودی سلامت و نظافت جامعه وضع می گردید که در این میان، موضوع گرمابه ها بیشتر مورد توجه قرار گرفت. در اکثر شهرهای رم باستان، گرمابه های عمومی موجود بوده است و رمیان مانند یک عادت و یا آیین اجتماعی، همه روزه به حمام می رفته اند. همچنین از جمله آیین مذهبی دین مسیحیت، که ارتباط مستقیمی با شستشو و گرمابه دارد، مساله غسل تعمید است. (تاورنیه، ۱۳۷۹)

۳-۲-۴ گرمابه در دین اسلام

هرچند دین اسلام در سرزمینی ظهور یافت که زندگانی قبیله ای و صحرا نشینی، عرب را از اختصاص مکانی خاص برای استحمام باز می داشت، اما بر اساس احادیث، با ظهور اسلام در عربستان، توجه به پاکیزگی و طهارت نیز جلوه ای خاص یافت. مسلم است که عمل به این حدیث، مستلزم گرمابه نیست و عدم وجود گرمابه در عربستان، نباید ما را به توهم افکند که مفهوم این سخن، چگونه تحقق می یابد، زیرا شستشوی سر و بدن و پاک داشتن جامه، امری ضروری برای مسلمانان به شمار می آید. آیات و احادیث نیز بیانگر این است که آلودگی و ناپاکی، با مسلمانی سر سازش ندارد و مومن برای ادای فرایض دینی خود ناگزیر است هر روز سه تا پنج بار برای اقامه نماز، با وضو و غسل، خود را مهیا سازد. تفاوت و حد فاصل بهشت و دنیا، مبرا و منزله بودن از پلیدی و ناپاکی است.

7. Vayu

۳-۳ گونه شناسی گرمابه

گرمابه ها از نظر محل ساخت و موارد استفاده ، به گونه های مختلفی دسته بندی می شد :

▪ گرمابه های سلطنتی

- ✓ گرمابه های کاخ
- ✓ گرمابه های باغ

▪ گرمابه های شهری

- ✓ گرمابه های خصوصی
- ✓ گرمابه های عمومی

▪ گرمابه های روستایی

▪ گرمابه های متفرقه

- ✓ حمام چادری
- ✓ گرمابه های کاروانسرا
- ✓ گرمابه های طبی یا گوگردی
- ✓ حمام بخار
- ✓ گرمابه سیار
- ✓ گیوزویی
- ✓ حمام خورشیدی
- ✓ حمام صخره ای

۳-۴ تزیینات و آرایه های گرمابه

هر چند از تزیینات حمام ها تا اوایل اسلام اطلاعی در دست نیست اما به نظر می رسد که منع تصویرگری در اسلام، در قرون اولیه اسلامی ، بناهای عالم المنفعه را نیز به سادگی کشانده است حمام ها ، نیز نباید از این قاعده مستثنی بوده باشند. با مطالعه آثار تمدن اسلامی و میراث مکتوب این دوران به این حقیقت نزدیک می شویم که پاره ای از خلفای بنی امیه و بنی عباس با دستور حرمت نقاشی، به شکلی مداراگرانه برخورد کرده اند و یا به عبارت درست تر به اصول اولیه اسلام نیز چندان توجهی نداشته اند. به همین جهت از دوره صفویه به بعد ، تصاویر جانوران ، انسان و گیاهان به تعداد زیادی بر روی کاشی های ازاره ها و آهک بری های سربینه های حمام ها نقش بست و با توجه به اینکه حضور این تصاویر و موجودات بر هنر کاشی هفت رنگ بسیار مطلوب بود، از این نوع کاشی به فراوانی در ازادهای حمام استفاده شده است.

از تصاویر به جای مانده از دوره تیموری چنین بر می آید که حمام ها فاقد ستون های سنگی بوده و گنبد و سقف فضاهای فوق، مستقیماً بر روی طاق های چهار صفا قرار می گرفته اند. اما از دوره صفویه استفاده از ستون سنگی در معماری حمام رایج و کاربرد آن در دوره زندیه و قاجاریه نیز ادامه پیدا کرد.

تزیینات در حمام ها را می توان بر اساس کاربرد آنها، به تزیینات کالبدی و تزیینات الحاقی تقسیم کرد .

❖ تزیینات کالبدی

- ستون های سنگی
- کاربندی

❖ تزیینات الحاقی

- تزیینات کاشی کاری

• نقوش کاشی کاری حمام

- ✓ نقوش گیاهی
- ✓ نقوش حیوانی
- ✓ نقوش انسانی

• تزیینات هندسی

• تزیینات معقلی

• کاشی خشت یک رنگ

- نقاشی

- آهک بری

• نقوش آهک بری

- ✓ نقوش هندسی
- ✓ نقوش حیوانی
- ✓ نقوش گیاهی
- ✓ نقوش انسانی

۴) مطالعه و بررسی تعامل هنر و معماری اجتماعی در حمام علیقلی آقا (یافته های تحقیق)

بنیان آثار معماری در دوره صفویان که عموماً از صاحب منصبان حکومتی و درباری بودند نقش مهمی در ساخت وساز آثار معماری و شهرسازی داشته اند . تا پیش از صفویان صاحب منصبان حکومتی ساخت بناهای معماری را صرفاً در جهت ارتقای منزلت و جایگاه اجتماعی و سیاسی خود انجام می دادند . اما در دوره صفویان صاحب منصبان به منظور ابراز وفاداری به شاه، تثبیت حکومت و همراهی با نیت توسعه گرایانه شاهان به ساخت بناهای معماری توجه می کردند . این موضوع تأثیر بی بدیلی بر تحول معماری و شهرسازی عصر صفوی به ویژه در شهر اصفهان داشته است . حمام علیقلی آقا به عنوان یکی از آثار معماری عصر صفویان در قرن دوازدهم هجری محصول رواج این نگرش و اعتنا به اندیشه گسترش محیط مصنوع و معماری عمومی در میان خادمان شاهان صفوی و شکل گیری جریان جدیدی از نحوه حمایت و پشتیبانی آثار هنری بوده است . پیش از پرداختن به دلایل شکل گیری مجموعه علیقلی آقا لازم است فراز و فرودهایی که در آفرینش فضای معماری - شهری عصر صفویه، به ویژه در اصفهان پایتخت این سلسله روی داد، مورد توجه و واکاوی قرار گیرد . بدون تردید احداث مجموعه مذهبی و کاربردی علیقلی آقا ادامه سنتی بوده است که در دوره پیش از صفویان به ویژه در زمان حکومت های پیشین نظیر سلجوقیان و تیموریان شکل گرفت و در دوره صفویه تکوین و گسترش بیشتری یافت و در کالبد آثار متنوع و

فاخر معماری کاربردی و مذهبی اصفهان به تبلور رسید؛ سنتی که بر پایه آن غلامان و خادمان شاه در نقش بانی و حامی آثار فاخر معماری ظاهر شده و نقش بی بدیلی در توسعه فضای شهری و معماری عمومی وابسته به آن بر عهده گرفتند. در برشماری دلایل و زمینه های آفرینش معماری صفویه و تبلور آن در فضاهای شهری باید بر این نکته تأکید کرد که شهر نهادی است که پیوسته دگرگونی می پذیرد و هر لحظه معادله ای تازه را میان عامل ها و پدیده هایش نمایش می دهد. در مقوله ای موازی زمینه ای گسترده به نام فضا مدنی وجود دارد که بر رشد و نیز بر تحول عامل های گوناگون انسانی - اجتماعی تسلط دارد. فضای مدنی عاملی مهم و تأثیرگذار بر پیکره فرهنگی آثار معماری این دوره بوده است. این فضای مدنی تمامی پدیده ها، عوامل، متغیرها و رویدادهایی را شامل می شود که تأثیرگذاری خود را به اثبات رسانیده و نقشی برجسته و شفاف در توسعه آفرینش معماری فرهیخته دوران صفوی داشته اند. مجموعه این زمینه ها که به مشارکت بیش از پیش غلامان و خادمان شاهان در ساخت وساز آثار متنوع معماری و مذهبی انجامید به چهار عامل: مذهبی، تاریخی، سیاسی و اجتماعی طبقه بندی شده است. این عوامل به عنوان عناصر اصلی فضای مدنی دوره صفویه تأثیر انکارناپذیری در آفرینش فضای معماری و شهری این دوران داشته است.

۴-۱ علیقلی آقا، غلام بانی عصر سلطان حسین صفوی

اقدام علیقلی آقا در ساخت مسجد، حمام و بازارچه ای به نام خود ادامه سنت و جریانی در زمینه ساخت وساز آثار معماری عمومی در عصر صفوی است که با اقدامات صاحب منصبان حکومتی نظیر الله وردی خان، محب علی بیگ آله، گنج علی خان، ساروتقی و ... شکل گرفت. با این تفاوت که علیقلی آقا به مانند اسامی مورد اشاره شخصیت تأثیرگذاری در تاریخ عصر صفوی نبوده است. بی گمان علیقلی آقا از انتصابات وزارت و صدارت برکنار بوده و بر پایه اسناد موجود علیقلی آقا، برادر خسرو آقا، یکی از خواجگان و محارم دربار شاه سلیمان و سلطان حسین بوده است. به استناد متن وقف نامه و کتیبه مسجد هیچ شکی باقی نمی ماند که علیقلی آقا از خواجه سرایان حرم شاه سلطان حسین بوده است، اما درباره برادرش یعنی خسرو آقا که او نیز از خواجه سرایان دربار بوده است، به مطلبی اشاره نشده است. تنها آنچه در کتب ثبت شده این است که این دو برادر در کودکی و جوانی در حرم شاه سلیمان بوده و بعداً نیز از خواجه سرایان صاحب نفوذ حرم سلطان حسین به شمار می آمده اند. علیقلی آقا در ساختار حکومتی صفویه به طبقه خواجگان و مستخدمین حرمسرا تعلق داشته، اما به واسطه ذکاوت و نشان دادن لیاقت و به واسطه بهره گیری از استطاعت مالی خود توانست به جرگه غلامان بانی صفویه درآید و در نزد شاه و درباریان از اعتبار و نفوذ بیشتری برخوردار گردد.

۴-۲ موقعیت شهری مجموعه علیقلی آقا

مجموعه علیقلی آقا در محله بزرگ بیدآباد، یکی از محلات بزرگ شمال شهر اصفهان واقع شده است که قدمت آن به پیش از دوره سلجوقی بازمی گردد. به طور خلاصه محله بیدآباد از شمال به خیابان های جامی و قبله دعا، از شرق به خیابان چهارباغ پایین، از جنوب به خیابان مسجد سید و از غرب به خیابان آیت الله کاشانی محدود است. این محله دارای مراکز محله ای متعدد است که بزرگ ترین و مهم ترین آنها، مرکز محله علیقلی آقا می باشد. البته لازم به ذکر است زمانی که مجموعه علیقلی آقا ساخته نشده بود محله ای به این نام وجود نداشته و این نام بعدها به این محله اطلاق شده است.

۴-۳ عناصر کالبدی مجموعه علیقلی آقا

مجموعه بناهای علیقلی آقا پس از مجموعه مدرسه، کاروانسرا و بازار سلطانی چهار باغ اصفهان مهم ترین بنای دوره سلطان حسین صفوی است. کارهای ساختمانی آن تا دو سال پس از بهره برداری و اتمام سردر مدرسه چهارباغ همزمان بوده است. کالبد این مجموعه شامل ابنیه زیر بوده است:

- مسجد، مدرسه (شامل صحن مسجد، مدرسه یا حجره های فوقانی و سقاخانه مسجد)
- حمام (شامل حمام بزرگ و کوچک، چهر حوض و یا دریاچه)
- دکاکین (شامل چهار باب دکان در جنب مسجد)

- بازارچه (شامل قهوه خانه ، کارخانه صباغی ، کارخانه شعر بافی ، سی باب دکان ، بیست باب حجرات فوقانی)
- چهار سوق (شامل چهار سوق و سقاخانه آن)

۴-۴ حمام علیقلی آقا

دو کتیبه مسجد مورخ ۱۱۱۲ هجری قمری ، در مسجد علیقلی آقا و نقل مولف تاریخ اصفهان ، از ساخت حمام در سال ۱۱۱۲ هجری قمری و بالاخره تاریخ ۱۱۲۵ هجری قمری در انتهای وقف نامه حمام نشان می دهد که حمام علیقلی آقا از آثار نیمه اول قرن دوازدهم هجری قمری است .

این بنا از دو حمام بزرگ و کوچک تشکیل شده است . هر یک از این دو حمام مانند دیگر حمام های سنتی شامل دو فضای اصلی سربنیه و گرم خانه است و در حمام بزرگ فضای مهم دیگری موسوم به چال حوض نیز وجود دارد . حمام کوچک و حمام بزرگ براساس وقف نامه در سال ۱۱۲۵ هجری قمری ساخته شده است . چهارحوض نیز برپایه متن حاشیه وقف نامه دو سال بعد در ۱۱۲۷ هجری قمری به پایان رسیده است . قسمت های مختلف مجموعه گرم خانه، فضاهایی منظم با قاعده هایی هندسی هستند. سربینه حمام فضای بزرگی است با قاعده هشت ضلعی منتظم، سکوهایی بر گرد این سربنیه بخش کوچک تری با قاعده مشابه در میانه این فضا پدید آورده اند . سکوها محل نشستن، تعویض لباس و استراحت مراجعین بوده و حفره هایی زیر سکوها برای جای کفش تعبیه شده اند تا افراد قبل از ورود به سکوها پای خود را در این حوضچه ها بشویند. هشت ستون سنگی طاق گنبدین بخش میانی سربنیه را بر دوش دارند و سکوهای اطراف را طاق های کوتاه تری می پوشانند . بدین ترتیب دو محدوده فضایی در سربنیه از یکدیگر متمایز شده اند: فضاهای مکث سکوها و فضای حرکت و تردد در بخش میانی سربنیه ها.

سربنیه از طریق فضایی موسوم به میان در مسیر دسترسی سربنیه و گرم خانه را با چندین شکست و تغییر زاویه فراهم می کند تا دید مستقیم بین این دو فضا از بین رود و از اتلاف حرارت گرم خانه نیز جلوگیری کند . میان در به فضاهای دیگری نظیر آبریزگاه و فضای تنظیف (نورکش خانه) نیز مرتبط است . ورود به فضای تنظیف در حمام ها تا پیش از دوره صفوی از سوی گرم خانه صورت می گرفت و پس از این دوره درگاه ورود به آن در فضای میان در تعبیه شده است . چال حوض یا گرم خانه حمام بزرگ فضای وسیعی با قاعده مستطیل شکل است که با استفاده از ستون های سنگی به بخش های مختلفی تقسیم شده است . در میان گرم خانه طاق های مدوری بر پایه چهار ستون قرار گرفته و در سوی آن دو ستون دیگر بخش های کوچک تری را ایجاد کرده اند که هر یک فضایی برای استحمام و شست و شو بوده اند . در یکی از بخش های طرفین بخش میانی حوضی مستطیل شکل قرار دارد . درگاه ورودی خزینه در میانه ضلع روبروی ورودی میان در به گرم خانه واقع شده است . با عبور از چند پله به فضای خزینه که مملو از آب بود وارد می شدند تا آب کشی و تطهیر کنند . در هر دو سوی خزینه فضاهایی موسوم به خلوت واقع شده است . این فضاها محل استحمام خصوصی بوده و یکی از آنها حوضی در میان دارد . چهارحوض فضای وسیع و کشیده ای در کنار گرم خانه است . این فضا با تویزه ها و طاق های وسیعی پوشانیده شده که هشت ستون سنگی آن را بر دوش خود دارند . استخر وسیعی در میانه این فضا بیشتر سطح آن را فرا گرفته است . این استخر به منظور شنا و آب تنی استفاده می شده است . در دو سوی محور اصلی این فضا با دو شاه نشین با قاعده نیم هشت وجود دارد که معروف است یکی برای شیرجه و پرش و دیگری جایگاه تماشاچیان بوده است .

حمام کوچک مجموعه نیز فضاهایی با قاعده منظم و هندسی دارد . قاعده سربنیه این حمام مربع شکل است و سکوهایی با حوض های درونشان بر گرد سه ضلع آن نشسته اند . طاق میانی این فضا بر پایه چهار ستون سنگی استوار است و طاق های بالای سکوها کوتاه ترند . بدین ترتیب فضاهای مکث و تردد نیز در اینجا از یکدیگر تفکیک شده اند . در این میان حمام با تغییر زاویه در حرکت دید مستقیم به گرم خانه را از بین می برد و از اتلاف حرارت می کاهد . گرم خانه این حمام فضایی با قاعده هشت و نیم و هشت است و هشت ستون سنگی طاق میانی آن را بر دوش دارند . فضاهای پیرامون بخش میانی با طاق های کوتاه تری پوشیده شده اند و مکان هایی برای شست و شو فراهم آمده است . پس از طی چند پله از کف گرم خانه می توان از درگاه خزینه بدان وارد شد . قسمت های مختلف این مجموعه طاق های رسمی بندی بر فراز خود دارند . نورگیرهایی که درون این طاق ها تعبیه شده علاوه بر تأمین روشنایی فضاها، جلوه خاصی به طاق ها داده اند .

ازاره هر دو حمام کاشی کاری دارند و در مرمت انجام شده نمونه هایی از تزئینات آهک بری و نقاشی بر دیواره های این حمام به دست آمده است. ورودی حمام بزرگ طاقی با مقرنس گچی دارد و پشت بغل های سردر آن با کاشی تزئین شده است. در جوار حمام دالان گاورو و چاه استخری در انتهای آن وجود دارد که برای تأمین آب مورد نیاز حمام ها به کار می رفته است، به طوری که با حرکت گاو در دالان آب از چاه کشیده می شد و داخل استخر فرو می رفت. آب این حمام از نهر مادی منشعب از آب زاینده رود تأمین می شده است. حمام علیقلی آقا دارای تزئینات و نقاشی هایی از سه دوره تاریخی صفوی با تلفیقی از کاشیکاری و آهک بری (نقاشی و کاشیکاری قاجار) و نقاشی دوره پهلوی است. البته از آنجا که این بنا پس از احداث در دوره های بعدی نیز مورد استفاده قرار می گرفته طبیعی است تعمیرات و یا الحاقاتی در آن صورت پذیرفته باشد. یکی از ویژگی های این گرمابه، روش تأمین روشنایی آن است. روشنایی این حمام از طریق روزنه هایی تأمین شده که بر روی سقف گنبدی شکل حمام تعبیه گردیده است. در این روزنه ها شیشه های محدبی و عدسی شکل کار گذاشته شده بود. خاصیت محدبی این شیشه ها علاوه بر جلوگیری از اتلاف انرژی، باعث شکست نور شده و نور را در مجموعه پخش می کرده است. در واقع معماران بنا از خاصیت ذره بین، برعکس استفاده نموده و به راحتی فضای داخل حمام را روشن کرده اند. ویژگی جالب دیگر اینکه شیشه های به کار رفته از یک طرف نور را عبور می دهند و کسی که در پشت بام باشد نمی تواند داخل حمام را ببیند.

۵) نتیجه گیری

در این پژوهش معماری عصر صفویه با تمرکز بر مجموعه علیقلی آقا با رویکرد معماری اجتماعی بررسی و مطالعه شده است. این رویکرد آثار معماری را بیشتر از منظر تاریخی مورد توجه قرار داده و شکل گیری بنا را در چارچوب تعاملات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی آن با محیط پیرامونش بررسی می کند. در این رویکرد، تمرکز بر روی نقشه، طرح و استراتژی بنا و نیز جنبه های صوری، هزینه یا معماری بنا ها نیست، بلکه به بانیان بناها که چه کسانی بودند و کی و کجا ساختمان را ساختند و این که دلیل ساخت بنایشان چه بود، توجه می کند.

مجموعه علیقلی آقا بازتابنده فرآیند آفرینش آثار معماری عمومی در عصر صفوی است که ما را به برخی از وجوه این مشارکت فرهنگی و هنری در دوره مورد اشاره یعنی توجه به نیازهای معنوی و مذهبی، اقتصادی، بهداشتی و اجتماعی شهروندان در امر ایجاد بناهای معماری رهنمون می سازد. مجموعه بناهای علیقلی آقا سند و مصداقی است که نشان می دهد معماری دوره صفویه در تمامی ابعاد حیات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مردم حضوری زنده، فعال و پویا دارد. بر پایه این تحلیل می توان مسجد و مدرسه علیقلی آقا به عنوان مرکزی برای پاسخ گویی به نیازها و تمایلات معنوی، مذهبی و آموزشی شهروندان محله بیدآباد، بازارچه و چهارسوق علیقلی آقا در مقام کانونی برای تأمین نیازهای اقتصادی مردم و عاملی برای پویایی اقتصادی محله و حمام علیقلی آقا به عنوان ابزاری برای تأمین بهداشت و سلامتی و همچنین کانونی خاص برای گسترش مناسبات اجتماعی در نظر گرفت. وقف نامه این اثر سندی است که روش های ماندگاری و پویایی حیات برخی آثار معماری مذهبی و کاربردی عصر صفویه را حتی تا زمان حاضر روشن می سازد. در وقف نامه مجموعه مذکور ساختار مدیریت، تأمین منابع مالی، نگهداری و تعمیرات و نیروی انسانی در امور خدماتی، مذهبی و آموزشی و حدود فعالیت های فرهنگی، مذهبی و اقتصادی مجموعه روشن و شفاف بیان شده است.

بی گمان این سند تاریخی ضمن تأکید بر تحقق روازافزون سنت های حسنه مذهبی در این عصر، تیزهوشی، مدیریت و آینده نگری تعهدآور بانیان خیر آثار معماری شکوهمند عصر صفوی را بیان می دارد.

۶) منابع و مراجع

- ۱) افروغ، محمد (۱۳۸۸)؛ ویژگی های حمام های ایران در دوره صفوی؛ کتاب ماه هنر، شماره ۱۳۰، تهران، خانه کتاب ایران
- ۲) اهری، زهرا (۱۳۸۷)؛ ژرف ساخت های طراحی شهر: مبانی شهرسازی مکتب اصفهان؛ مجموعه مقالات معماری و شهرسازی گردهمایی مکتب اصفهان؛ تهران، فرهنگستان هنر
- ۳) اصفهانی، محمد مهدی بن محمدرضا (۱۳۴۰)؛ نصف جهان؛ تصحیح منوچهر ستوده، چاپخانه موسوی
- ۴) پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۴)؛ سبک شناسی معماری ایرانی؛ تدوین غلامحسین معماریان، تهران، سروش دانش
- ۵) تاورنیه، ژ. ب (۱۳۵۶)؛ سفرنامه تاورنیه؛ ترجمه انوری، اصفهان، تایید
- ۶) دانش پژوه، منوچهر (۱۳۸۵)؛ بررسی سفرنامه های دوره صفوی؛ اصفهان، دانشگاه اصفهان
- ۷) (۱۳۴۹)؛ سفرنامه ونیزیان در ایران؛ ترجمه منوچهر امیری، تهران، خارزمی
- ۸) سیوری، راجر (۱۳۷۸)؛ دولت و حکومت صفویان؛ ترجمه کامبیز عزیزی؛ چاپ ششم، تهران، نشر مرکز
- ۹) شاردن، ژان (۱۳۶۲)؛ سفرنامه شاردن؛ ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، مرکز
- ۱۰) طبسی، محسن (۱۳۷۸)؛ مطالعه و شناخت مرکز محله علیقلی آقا و طرح مرمت و احیای حمام؛ پایان نامه کارشناسی ارشد مرمت بنا، اصفهان، دانشگاه هنر اصفهان
- ۱۱) غفاری فرد، عباسقلی؛ (۱۳۸۱) تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه؛ تهران، سمت
- ۱۲) فلامکی، منصور (۱۳۸۷)؛ شکل گیری فرآورده های معماری-شهری اصفهان در دوره صفویه؛ مجموعه مقالات معماری و شهرسازی گردهمایی مکتب اصفهان، تهران، فرهنگستان هنر
- ۱۳) کیانی، محمد یوسف (۱۳۶۸)؛ شهرهای ایران؛ تهران، جهاد دانشگاهی
- ۱۴) لکه‌هارت، لارنس (۱۳۶۸)؛ انقراض سلسله صفویه؛ ترجمه مصطفی قلی عماد، تهران، مروارید
- ۱۵) یزدی، حسین (۱۳۸۳)؛ عظمت فراموش شده؛ تهران، سپیده

Archive